

BİBLİYOGRAFYA :

Keşfü'z-zunûn, I-II, tür.yer.; *İzâhu'l-meknûn*, I-II, tür.yer.; Abdullah Muhammed el-Habeşi, *Câmi'u's-şûrûh ve'l-havâşî*, Ebûzabî 1425/2004, I-III, tür.yer.

EYYÜP SAİD KAYA

□ KELÂM. II-III. (VIII-IX.) yüzyıllarda yaşayan Mu'tezile, Havâric ve Şîa'ya mensup âlimlere bazı akaid risâleleri nisbet edilmekte, Sünnî akaid zemin hazırlayan telif faaliyetlerinin ise I. (VII.) yüzyılın sonlarından itibaren başladığı bilinmektedir (bk. AKAİD). IV. (X.) yüzyılın ilk yarısından itibaren Mâtürîdî ve Eş'arî ekollerinin teşekkül etmesiyle Sünnî akideden bahseden ilim kelâm niteliği kazanmış, ancak âlimler, halkı ehl-i bid'atın inançlarından korumak ve onların Sünnî akideyi öğrenmesini sağlamak amacıyla klasik kelâm eserlerinin yanı sıra akaid risâleleri de yazmaya önem vermiş, ardından bunların şerh edilmesine girişilmiştir.

Akaid alanında ilk defa eser telif eden ve eserleri sonraki dönemlere intikal eden âlim İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'dir. Onun *el-Fıkhü'l-ekber*'inin talebelerinden Ebû Mutî' el-Belhî yoluyla gelen ve *el-Fıkhü'l-ebşat* diye adlandırılacak olan rivayetinin Ebû'l-Leys es-Semerkindî, Fahrülselâm Ebû'l-Usr el-Pezdevî, Atâ b. Ali el-Cüzcânî ve Ebû İbrâhim İsmâil el-Hâtîrî tarafından şerhedildiği belirtilmektedir (Brockelmann, *GAL*, I, 77; *Suppl.*, I, 285-286; Sezgin, I, 414). Hammâd b. Ebû Hanîfe rivayetiyle gelen *el-Fıkhü'l-ekber*'in en çok tanınan şerhlerinden biri Ali el-Kârî'nin *Minehu'r-ravzî'l-ezher fî şerhi'l-Fıkhî'l-ekber*'idir. Ebû'l-Müntehâ el-Mağnisavî'nin *Şerhu'l-Fıkhî'l-ekber* adlı eseri Osmanlı dünyasında çok tanınmıştır. Beyâzîzâde Ahmed Efendi, Ebû Hanîfe'nin akaid risâlelerini kelâm kitaplarındaki konu tertibine göre *el-Uşûlü'l-münife li'l-İmâm Ebî Hanîfe* ismiyle bir araya getirmiş, daha sonra bunları *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâti'l-İmâm* adıyla şerhetmiştir. Hammâd rivayetiyle intikal eden *el-Fıkhü'l-ekber*'in kaynaklarda adları geçen ve bir kısmının nüshaları tesbit edilebilen başka şerhleri de bulunmaktadır (bk. el-FIKHÜ'L-EKBER). Ebû Ca'fer et-Tahavî'nin Ebû Hanîfe'nin görüşlerine ağırlık vererek Sünnî akideyi özlü cümlelerle ifade ettiği *el-Akîdetü't-Şahâviyye*'sinin çok sayıda âlim tarafından şerhedildiği bilinmektedir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1143). Bu şerhlerden Sirâceddin Ömer b. İshak el-Gaznevî el-Hindî, Abdülganî el-Meydânî, Nâsîrüddin el-Elbânî, İbn Ebû'l-İz ed-Dımaşkı ve Ekmeleddin el-Bâ-

bertî'ye ait olanlar yayımlanmıştır (bk. el-AKİDETÜ'T-TAHÂVİYYE). Müteahhîrîn dönemi Selef âlimlerinden Muvaffakuddin İbn Kudâme'nin *Lüm'atü'l-i'tikâdî'l-hâdî ilâ sebîli'r-reşâd*'ını Muhammed Sâlih el-Useymîn; İbn Teymiyye'nin *el-Akîdetü'l-Vâsiyye*'sini Muhammed Halîl Her-râs, Muhammed Sâlih el-Useymîn ve Sâlih b. Fevzân b. Abdullah el-Fevzân *Şerhu'l-Akîdeti'l-Vâsiyye* adıyla, Abdülâzîz b. Nâsır er-Reşîd *et-Tenbîhâtü's-seniyye 'ale'l-Akîdeti'l-Vâsiyye*, Abdurrahman Nâsır es-Sa'dî *et-Tenbîhâtü'l-la'tife fî mâ ih'tevet 'aleyhi'l-Vâsiyye mine'l-mebâhişi'l-münife* ve Zeyd b. Abdullah Âlû Feyyâz *er-Ravzatü'n-nediyye Şerhu'l-Akîdeti'l-Vâsiyye* ismiyle şerhetmiştir.

Mu'tezile kelâmcılarından intikal eden ilk eserler Câhiz'e ait olmakla beraber Mu'tezile düşüncesini günümüze ulaştıran asıl kitaplar Kâdî Abdülcebbar'a aittir. Onun *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-âdl* adlı bir külliyyat niteliğindeki eseri, Mu'tezile'nin doğuşundan V. (XI.) yüzyılın başına kadar gelen süreçte tartışılan bütün konuları içermekte olup Vâsîl b. Atâ, Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf, Nazzâm, Câhiz, Kâ'bî, Ebû Ali el-Cübbâî ve oğlu Ebû Hâşim gibi Mu'tezile âlimlerinin görüşlerini aktarmakta ve bir anlamda şerhetmektedir (bk. el-MUĞNÎ). Kâdî Abdülcebbar'a nisbet edilerek yayımlanan *Şerhu'l-Uşûlü'l-hamse*'nin, müellifin *el-Uşûlü'l-hamse* adlı eserinin öğrencisi Kuvâmüddin Mankdîm tarafından yapılan şerhi olduğu ileri sürülmektedir (bk. ŞERHU'L-USÛLÜ'L-HAMSE). *el-Mecmû' fî'l-Muhtî bi't-teklîf* adlı eser ise onun *el-Muhtî bi't-teklîf*'ine talebesi İbn Metteveyh'in yaptığı şerhtir. Mu'tezile âlimlerinden Zemahşerî'nin mezhebin görüşlerini savunduğu *el-Keşşâf* adlı tefsiri üzerinde daha çok itizâfî fikirleri eleştirmeyi amaçlayan şerh, hâşiye ve ta'lik türü elliyi aşkın çalışma yapılmıştır (bk. el-KEŞŞÂF).

Mâtürîdiyye mezhebinin ilk fikrî temelini Ebû Hanîfe tarafından atıldığı kabul edilir. Onun *el-Fıkhü'l-ebşat* adlı risâlesi şerhedildiği gibi (yk.bk.) Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin, kelâm konularına ağırlık veren *Te'vilâtü'l-Kur'ân* adlı tefsirinin -Alâeddin es-Semerkindî'ye nisbet edilmekle birlikte içeriği Ebû'l-Muîn en-Neseffî'ye ait açıklamalardan oluşan -*Şerhu Te'vilâti'l-Kur'ân*'ı da bu arada zikredilmelidir (bk. TE'VİLÂTÜ'L-KUR'ÂN). Hakîm es-Semerkindî'nin *es-Sevâdü'l-a'zam*'ını İbrâhim Hil-mî b. Hüseyin *Selâmü'l-aḥkem 'alâ Sevâdî'l-a'zam* adıyla şerhetmiştir. Müte-

ahhîrîn döneminde Necmeddin en-Neseffî'nin *'Akâ'idü'n-Neseffî* adlı risâlesi, Sa'deddin et-Teftâzânî başta olmak üzere Şemseddin Mahmûd b. Abdurrahman el-İsfahânî ve Ebû Abdullah eş-Şeyh Zeynüddin (*el-Kavlü'l-vefi*) gibi çok sayıda âlim tarafından şerhedilmiştir. Bunların içinde en meşhur olanı Teftâzânî'nin *Şerhu'l-'Akâ'id*'idir. Eser Osmanlı medreselerinde ve Ezher'de asırlarca ders kitabı olarak okutulmuştur. *Şerhu'l-'Akâ'id* üzerine yazılan şerh, hâşiye ve ta'likler Neseffî metnine yapılan şerhlerden fazla olup sayıları elli civarındadır. Bunların arasında Hayâlî, Kestefî, İsmâüddin el-İsferâyînî, Abdülhakîm es-Siyâlkûtî ve Ramazan b. Muhammed el-Haneffî'nin şerh veya hâşiyele-ri meşhurdur (bk. AKÂİDÜ'N-NESEFFİ). Hakında çok sayıda şerh kaleme alınan risâlelerden biri de Ali b. Osman el-Üşfî'nin *el-Emâlî* adlı manzum eseridir. Halîl b. Alâ en-Neccârî'nin *Nefîsü'r-riyâz li-i'dâmi'l-emrâz*, Ali el-Kârî'nin *Ḍav'ü'l-me'âlî fî şerhi Bed'î'l-emâlî* ve Muhammed b. Süleyman el-Halebî er-Reyhâvî'nin *Nuḥbetü'l-le'âlî li-şerhi Bed'î'l-emâlî* isimli telifleri eserin şerhlerinden bazılarıdır. Muhammed b. Malkoca'nın *Lâmiyye-i Kelâmiyye Şerhi*, Mütercim Âsım Efendi'nin *Merahu'l-meâlî fî şerhi'l-Emâlî*, Bekir Topaloğlu'nun *Emâlî Şerhi* adlı eserleri risâlenin Türkçe şerhlerinden bazıları olup Topaloğlu'nun çalışması Zaylabidin Acimatov tarafından Kırgızca'ya çevrilmiştir (Bişkek 2008; bk. el-EMÂLÎ). Ebû'l-Berekât en-Neseffî'nin *el-Umde* adlı risâlesi başta kendisi olmak üzere (*el-İtimâd fî'l-İtikâd*) çok sayıda âlim tarafından şerhedilmiştir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1168; Brockelmann, *GAL*, II, 253; *Suppl.*, II, 268). İbnü'l-Hümâm'ın *el-Müsâyere fî'l-'akâ'idü'l-mün-ciye fî'l-âhire*'si üzerine yapılan şerh, hâşiye ve atflarla Mâtürîdiyye kelâmının önemli bir kaynağı haline gelmiştir. *el-Müsâyere*'ye müellifin *Tavzîhu'l-Müsâyere* ve talebesi Kemâleddin İbn Ebû Şerîf'in *el-Müsâmere*'si dışında da şerh ve hâşiyeler kaleme alınmıştır. Hızır Bey'in her beytinde bir kelâm meselesini açıkladığı *el-Kaşîdetü'n-Nûniyye*'si üzerine de birçok şerh yazılmıştır. Talebesi Hayâlî Ahmed Efendi'nin şerhiyle Uryânî Osman Efendi'nin *Hayrû'l-kalâ'id Şerhu Cevâhîri'l-'akâ'id*'i ve Lâlezârî Mehmed Tâhir'in *el-Cevâhirü'l-kalemîyye fî tasîri esrârî'n-Nûniyye*'si bu şerhlerden bazılarıdır. Dâvûd-ı Karsî'nin *Kaside-i Nûniyye Şerhi*, Manastırlı İsmâil Hakî'nin *Me-tâlib-i İrfâniyye ve İzâhât-ı Nûniyye*'si ve Mustafa Behcet Uryanyevî'nin *Sünûhât-ı*

Vehbiyye ve Esrâr-ı Nûniyye'si risâle-
nin Türkçe şerhleri arasında yer almaktadı-
r (bk. el-KASİDETÜ'n-NÜNİYYE).

Mütekaddimîn dönemi Eş'arî kelâmcı-
ları arasında şerh yöntemi yaygın bir telif
türü olmamakla beraber İmâmü'l-Ha-
remeyn el-Cüveynî'nin *el-İrşâd*'i üzerine
öğrencisi Selmân b. Nâsır en-Nisâbü'rî-
den itibaren şerhler yazılmış, yine onun
selef metoduyla kaleme aldığı *el-ʿAkîde-
tü'n-Nizâmiyye*'si M. Zâhid Keşerî tara-
fından şerh mahiyetinde notlar konularak
yayımlanmıştır (bk. el-İRŞÂD). Gazzâlî'nin
İhyâ'ü 'ulûmî'd-dîn'i için Muhammed
Murtazâ ez-Zebîdî'nin kaleme aldığı şerh-
hin (*İthâfû's-sâdeti'l-müttakîn*) itikadî ko-
nuları içeren II. cildi başlı başına bir kelâm
kitabı niteliğindedir. Fahreddin er-Râzî-
nin kelâma dair en hacimli eseri olan *el-
Meʿâlibü'l-ʿâliye* Çelebizâde Abdurrah-
man Efendi tarafından şerhedilmiş (*Keş-
fü'z-zunûn*, II, 1714), bu eserin muhtasarı
kabul edilen, felsefî konulara kelâm muh-
tevası içinde yer verme ve ayrıca iç plan
açısından sonraki Eş'arî kelâmcılarını etkile-
yen *el-Muḥaṣṣal*'a dair çok sayıda çalı-
şma yapılmıştır (bk. el-MUHASSAL). Bey-
zâvî'nin *Ṭavâli'u'l-envâr*'ına yazılan şerh-
ler arasında Mahmûd b. Abdurrahman el-
İsfahânî'nin *Meʿâli'u'l-enzâr* adlı eseri
çok tanınmış ve Osmanlı medreselerinde
ders kitabı olarak okutulmuştur.

Eş'ariyye kelâmında VIII. (XIV.) yüzyıl-
dan itibaren mütekaddimîn ve müteah-
hîrînin görüşlerini bir araya getiren şerh-
ler dönemi başlamıştır. Adudüddin el-İcî-
nin Ehl-i sünnet'in kelâm görüşlerini Eş'a-
riyye mezhebine göre ortaya koyan *el-Me-
vâkıf fî 'ilmi'l-keîlâm*'i klasik kelâm tari-
hinin son hacimli metni olarak kabul edi-
lebilir. Eser İslâm düşüncesi ve Osmanlı
ilim anlayışı üzerinde önemli etki bırak-
mış, bilhassa Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin
şerhiyle birlikte Osmanlı medreselerinde
okutulmuştur. Cürcânî'nin *Şerḥu'l-Me-
vâkıf* eserinin en tanınmış şerhi olup kay-
naklarda Şemseddin el-Kirmânî, Seyfed-
din el-Ebherî, Alâeddin Ali et-Tûsî, Hay-
dar el-Herevî, İbnü'n-Nakîb el-Halebî ve
Kılıçzâde İshak Çelebi tarafından şerhe-
dildiği belirtilmektedir. Öte yandan İslâm
âlimlerinin Cürcânî'nin şerhi üzerine pek
çok hâşiye ve ta'likat yazmaları, *el-Me-
vâkıf* kadar şerhinin de İslâm düşünce
geleneğinde önemli bir yere sahip oldu-
ğunu göstermektedir (a.g.e., II, 1891-
1892). Cürcânî'nin eserine dair kısmî şerh-
ler arasında Kestelî'nin anlaşılması zor ye-
di konuyu şerhettiği risâlesiyle bu risâleye
müellifinin yanı sıra İbnü'l-Hatîb Muham-

med'in yazdığı şerh zikredilebilir (a.g.e., I,
871; bk. el-MEVÂKİF). İcî'nin, küçük hac-
mine rağmen akaidin hemen bütün me-
selelerine temas eden *el-ʿAkâ'idü'l-ʿAdu-
diyye*'si için yirmiye aşkın şerh kaleme alın-
mıştır. Bunların en meşhurları Seyyid Şerîf
el-Cürcânî ile Devvânî şerhleridir. Risâle
için yazılan şerhleri beğenmeyen Devvânî
esere yeni bir şerh yazdığını belirtir. Osman-
lı medreselerinde *Celâl* adıyla uzun müd-
det ders kitabı olarak okutulan Devvânî
şerhi Siyâlkûtî, Gelenbevî ve Edirnevî hâşi-
yeleriyle birlikte basılmıştır (bk. el-AKÂİ-
DÜ'ADUDİYYE). Sa'deddin et-Teftâzânî-
nin *el-Makâşid* adlı eseri ve buna kendisi
tarafından yapılan şerhi müteahhîrîn dö-
neminin önemli eserlerinden biridir. *Şer-
ḥu'l-Makâşid*, özellikle Osmanlı medrese-
lerinde *Şerḥu'l-Mevâkıf*'tan sonra rağ-
bet gören kitaplar arasında yer almış, hak-
kında hâşiye ve ta'lik türünden pek çok
çalışma yapılmıştır (Taşköprizâde, I, 632;
Keşfü'z-zunûn, II, 1780-1781). Eş'ariyye
âlimlerinden Muhammed b. Yûsuf es-Sen-
nûsî'nin *el-Muḥaddime fî't-tevhîd*, *ʿAkî-
detü ehli't-tevhîd eş-şuğrâ*, *ʿAkîdetü's-
Senûsî el-vüştâ* ve *ʿAkîdetü ehli't-tev-
hîd el-kübrâ* adlı risâlelerini müellifin ken-
disi ve çok sayıda âlim şerhetmiştir (bk.
AKÂİDÜ'S-SENÜSİ). İbrâhim el-Lekânî'nin
Cevheretü't-tevhîd adlı manzum akaid
risâlesi önce müellifi tarafından *ʿUmde-
tü'l-mürîd li-Cevhereti't-tevhîd*, *Telḥî-
şü't-tecrîd li-ʿUmdeti'l-mürîd* ve *Hidâ-
yetü'l-mürîd li-Cevhereti't-tevhîd* adla-
rıyla şerhedilmiş, daha sonra oğlu Abdüs-
selâm aynı esere *İrşâdü'l-mürîd* ve *İthâ-
fü'l-mürîd* adıyla iki şerh yazmıştır. Risâ-
le ve şerhlerine dair başka çalışmalar da
yapılmıştır (Brockelmann, *GAL Suppl.*, II,
436-437). Eş'ariyye'de şerh ve hâşiye dö-
neminin son önemli temsilcisi, Lekânî'nin
eseri hakkında yazdığı *Tuḥfetü'l-mürîd*
ʿalâ Cevhereti't-tevhîd adlı şerh dışın-
da çok sayıda eser üzerine çalışmalar ya-
pan İbrâhim el-Bâcûrî'dir (Brockelmann,
GAL, II, 487; *Suppl.*, II, 436-437; bk. BÂCÜ-
RÎ). Son dönem İslâm âlimlerinden Ab-
düllatif Harpûtî'nin *Tenḫîhu'l-keîlâm fî*
ʿakâ'idi ehli'l-İslâm'i Arapça metninin
altındaki Türkçe dipnotlarıyla âdetâ mü-
ellifi tarafından şerhedilmiştir. Ömer Na-
suhi Bilmen'in başka itikad ve kelâm ko-
nuları yanında İslâm inançlarına aykırı ba-
zı modern felsefî akımları eleştirdiği *Mu-
vazzah İlm-i Kelâm*'i da ele alınan konu-
larla ilgili kısa metinlerin izahıyla oluşan
bir şerh mahiyetindedir.

Kur'ân-ı Kerîm, çeşitli hadis kaynakları
ile akaid ve kelâm alanında kaleme alınan

eserlerde zât-ı ilâhiyyeye nisbet edilen bir-
çok isim ve sıfat bulunmaktadır. III. (IX.)
yüzyılın son çeyreğinden itibaren bazı âlim-
ler -her ne kadar klasik mânada "kaleme
alınmış bir metin üzerine açıklama yap-
ma" niteliği taşımasa da- esmâ-i hüsnâ
konusunda "şerh" kelimesi etrafında isim-
lendirilen müstakil eserler kaleme almış-
lardır. Zeccâc'ın *Tefsîrû esmâ'illâhi'l-hüs-
nâ'sı*, Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâc'ın *İstikâku
esmâ'illâhî*, Hattâbî'nin *Şe'nü'd-du'â'sı*,
Halîmî'nin *el-Minhâc*'i, Abdülkâhir el-
Bağdâdî ve Beyhakî'nin *el-Esmâ' ve's-sı-
fât*'i, Kuşeyrî'nin *et-Taḥbîr fî't-tezkîr*'i, Gaz-
zâlî'nin *el-Makşadü'l-esnâ'sı*, Ebû Bekir
İbnü'l-Arabî'nin *el-Emedü'l-aḫşâ'sı* ve Fah-
reddin er-Râzî'nin *Levâmî'u'l-beyyînât*'i
bu tür eserlerin en önemlileri arasında yer
almaktadır. Son dönemlerde de Türkçe,
Arapça ve Farsça olarak birçok esmâ-i hü-
snâ şerhi kaleme alınmıştır (bk. ESMÂ-I HÜS-
NÂ).

Şîa'nın farklı kollarına mensup âlimlerin
akaid ve kelâm sahasındaki eserleri üze-
rine de çok sayıda şerh yazılmıştır. İmâ-
miyye Şîasî'nda Şeyh Sadûk'un *Risâletü'l-
i'tikâdât*'i öğrencisi Şeyh Müfid tarafın-
dan *Taḫḫîhu'l-i'tikâd* adıyla şerhedilmiş-
tir. Şeyh Müfid ile başlayan sistematik ke-
lâm eserleri telif geleneği sonraki âlimler
tarafından devam ettirilmiştir. Nasîrüd-
dîn-i Tûsî'nin *Tecrîdü'l-i'tikâd*'ına İbnü'l-
Mutahhar el-Hillî'nin yazdığı *Keşfü'l-mu-
râd fî şerḥi Tecrîdü'l-i'tikâd* adlı şerh bu
ekolün ilim havzelerinde ders kitabı olarak
okutulan eserler arasında yer almıştır (bk.
CA'FERİYYE [Literatür]; İSNÂAŞERİYYE
[Literatür]; ŞİA [Literatür]).

BİBLİYOGRAFYA :

Teftâzânî, *Şerḥu'l-ʿAkâ'id*, İstanbul 1315, s. 36,
51; Taşköprizâde, *Mezûâtü'l-ʿulûm*, I, 632; *Keş-
fü'z-zunûn*, I, 871; II, 1143, 1168, 1714, 1780-
1781, 1891-1892, 1974; *Osmanlı Müellifleri*, I,
275; Serkis, *Mu'cem*, II, 1332-1333; Brockelmann,
GAL, I, 77; II, 102, 253, 269-270, 487; *Suppl.*, I,
285-286; II, 268, 289-291, 436-437; *İzâhu'l-mek-
nûn*, II, 676; Sezgin, *GAS*, I, 414; Abdülazîm ed-
Dîb, *İmâmü'l-Haremeyn*, Küveyt 1401/1981, s.
50-51; Abdurrahman Bedevî, *Mezâhibü'l-İslâmiy-
yîn*, Beyrut 1983, I, 691-692; M. Sait Özerimli, *Son
Dönem Kelâm İlmînde Metot* (doktora tezi, 1994),
MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 40-44.

MUSTAFA SİNANOĞLU

□ TÜRK EDEBİYATI. Osmanlı coğraf-
yasında Türkçe ile birlikte Arapça ve Farsça
da kullanıldığından bu alanda kaleme
alınmış şerhler çok dildir. Arapça'dan Hz.
Ali, Kâ'b b. Züheyr, İbnü'l-Fâriz ve Mu-
hammed b. Saîd el-Bûsîrî; Farsça'dan Mev-
lânâ Celâleddîn-i Rûmî, Ferîdüddin Attâr,